

Μαίρη Μικέ

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΟΥ ΔΑΙΜΟΝΙΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ (ΠΕΡ. 1875-1900)

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Η ιστορία του *δαιμονίου* στη μακρά διάρκεια του χρόνου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, αναδεικνύει και προβάλλει, όπως είναι γνωστό, ποικίλες σημασίες: υπερφυσική δύναμη, θεϊκή παρορμητική ή/και αποτρεπτική φωνή κατά τον τρόπο του «σωκρατικού δαιμονίου»,¹ δημιουργική μανία, πνεύμα αναπόσπαστα δεμένο με το διαβολικό κακό, άλλοτε πάλι συστατικό συνδυασμένο με τον ορθό λόγο, άλογη χειμαρρώδης και ανεξέλεγκτη δύναμη του υποσυνειδήτου που μπορεί να οδηγήσει και σε καταστροφικά ή αυτοκαταστροφικά αποτελέσματα, κατεξοχήν ιδιότητα ενός ένθεου και ισόθεου ρομαντικού καλλιτέχνη, δημιουργική ορμή που καθοδηγεί αφενός σε επιτυχείς επιχειρηματικές δραστηριότητες ή σε επιδέξιες πανούργες κινήσεις με στόχο την εξαπάτηση ή και την παράκαμψη προκειμένου να αποφευχθεί ο κάθε λογής έλεγχος, το *δαιμόνιο* εισβάλλει ορμητικά, μεταξύ άλλων, στους κόσμους της επιθυμίας, της ανάγκης, της δημιουργικής καλλιτεχνίας· άλλοτε επενεργεί σε ορισμένα προικισμένα και ταλαντούχα υποκείμενα εν είδει υπερχειλίζουσας δύναμης και άλλοτε πάλι, σύμφωνα με κυρίαρχους λόγους κάθε εποχής, ενδύεται με ιστορικά, εθνικά, φυλετικά ή και έμφυλα χαρακτηριστικά. Διότι και η μελέτη λογοτεχνικών κειμένων επιβεβαιώνει αλλά και υπογραμμίζει την επιστημονική παραδοχή ότι το *δαιμόνιο* είναι μια ιστορική κατηγορία, αποφυσικοποιημένη, καθώς διαμορφώνει και διαμορφώνεται από ευρύτερα πολιτισμικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα με διαφορετικές κάθε φορά σημασιοδοτήσεις. Με άλλα λόγια, το *δαιμόνιο* δείχνει πρωτίστως την ελαστικότητά του και τη δυνατότητά του όχι απλώς να προσαρμόζεται στοχαστικά σε κυρίαρχους και πυκνούς λόγους των

¹ Πλάτων, *Φαῖδρος* 244a: νῦν δὲ τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν γίνεται διὰ μανίας, θεῖα μέντοι δόσει διδομένης, και *Φαῖδρος* 265a: Μανίας δὲ γε εἶδη δύο, τὴν μὲν ὑπὸ νοσημάτων ἀνθρωπίνων, τὴν δὲ ὑπὸ θείας ἐξαλλαγῆς τῶν εἰωθότων νομίμων γιγνομένην και στη συνέχεια αναφέρονται τα τέσσερα εἶδη θεϊκῆς μανίας: *Φαῖδρος* 265b: Τῆς δὲ θείας τεττάρων θεῶν τέτταρα μέρη διελόμενοι, μαντικὴν μὲν ἐπίπνοιαν Ἀπόλλωνος θέντες, Διονύσου δὲ τελεστικὴν, Μουσῶν δ' αὖ ποιητικὴν, τετάρτην δὲ Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος.

καιρών στη δημόσια σφαίρα αλλά και να συμμετέχει στους ποικίλους μετασχηματισμούς τους.

Η θέση αυτή καθορίζει εν πολλοίς και τη μέθοδο που ακολουθείται, με τη διασταύρωση ιστορικών-γραμματολογικών συμφραζομένων με θεωρητικές προτάσεις. Καθώς αναδύεται μια διπλή ιστορικότητα, η χρονική στιγμή συγγραφής και δημοσίευσης των κειμένων και η στιγμή της σύγχρονης αναγνωστικής πρακτικής, η συνομιλία που επιχειρείται λαμβάνει υπόψη και ταυτοχρόνως συνειδητοποιεί τους μετασχηματισμούς και τις μεταβολές κατά τη διάρκεια της κίνησης ανάμεσα στο υπονιασμένο παρόν της ανάγνωσης και στο παρελθόν της γραφής.

Αν όμως η ιστορικοποίηση του *δαιμονίου* συνιστά την μία επιστημονική παραδοχή, στην περίπτωση των λογοτεχνικών κειμένων χρειάζεται να κατατεθεί και μία δεύτερη: η μυθοπλαστική αφήγηση ελέγχεται όχι για την πραγματολογική διάσταση των αφηγουμένων, όχι δηλαδή για το αν ψεύδεται ή, πολύ περισσότερο, αν αντανακλά την ιστορική πραγματικότητα, αλλά για τον τρόπο πρόσληψης, αναπαράστασης και άρα ερμηνείας της. Επιπλέον, επειδή η μυθοπλασία παράγει τη δική της αλήθεια με κοινωνική και ιδεολογική σημασία και κατεργάζεται την ιδεολογία της μέσω μυθοπλαστικών τρόπων και αφηγηματικών στρατηγικών, συνιστά έναν τρόπο ανάγνωσης που δεν στερεί από το μυθοπλαστικό κείμενο ούτε το δικαίωμα επινόησης αλλά ούτε και το δικαίωμα συμμετοχής στο πλέγμα δημοσίων λόγων γύρω από τα τεκταινόμενα, όπως ήδη τονίστηκε. Το ερώτημα λοιπόν εξειδικεύεται: Πώς δρομολογούν οι συγγραφείς (ποικίλες) σκηνοθεσίες των προσώπων και πώς ενδεχομένως προχωρούν σε μετασχηματισμούς της γραφής δοκιμάζοντας στο ναρκοθετημένο πεδίο της αφηγηματικής αναπαράστασης, της τροπικότητας του λόγου, της πλοκής και της ιδεολογίας νέες διασταυρώσεις ανάμεσα στην ιστορική σημασιοδότηση και τη μυθοπλασία με κεντρικό σημείο διασταύρωσης το *δαιμόνιο*;

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα που εκδίδονται ή δημοσιεύονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, οπότε κι εντοπίζονται πυκνές διασταυρώσεις ενός αστικού συγκροτήματος μ' ένα διαφορετικό σύστημα αξιών που διεκδικεί επίμονα την εγκαθίδρυσή του. Αν στα χρόνια που προετοιμάζουν τον ξεσηκωμό του γένους, όπως δείχνουν λογοτεχνικά κείμενα, το *δαιμόνιο*

συνδέεται με τον ορθό λόγο και εντάσσεται στο κλίμα των ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού, ενισχύοντας τα ευρύτερα δίκτυα της παιδείας· ή, ακόμη, αν στα μετεπαναστατικά χρόνια με τη συντριβή του καλάμου και τον αγώνα «[σ]την παλαιούσαν Ελλάδα»² ο ρόλος του *δαιμονίου* αλλάζει και κινητοποιεί με ορμή κατεξοχήν τον άρρενα πολεμιστή του εθνορομαντικού ιστορικού μυθιστορήματος ενώ δεν παραλείπει να δείχνει την αποτρόπαιη όψη του σε περιπτώσεις ανατροπής έμφυλων στερεοτύπων ή (αντ)εθνικών ερωτικών επιθυμιών, στα χρόνια που συζητούμε σημειώνονται κι εξετάζονται μετατοπίσεις και διολισθήσεις σημασιών του *δαιμονίου* που, στις περισσότερες εμφανίσεις του τουλάχιστον, περιβάλλεται μ' έναν επιχειρηματικό μανδύα επιδεικνύοντας δεξιότητες στην αύξηση του πλούτου ή πανουργίες για την εξαπάτηση και την αποφυγή κάθε ελέγχου. Τούτο δεν σημαίνει φυσικά τη μονοκρατορία ή/και μονοχρωμία του επιχειρηματικού δαιμονίου· δίπλα στην πυκνή κι εντατική σημασία του εντοπίζονται και άλλες, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το δημοσιογραφικό *δαιμόνιο* του Σβούρα, μυθοπλαστικού προσώπου στο πρώτο «πολιτικοκοινωνικών» μυθιστόρημα του εικοσιπεντάχρονου δημοσιογράφου της *Ακροπόλεως* Γεράσιμου Βώκου, με τίτλο *Ο κύριος Πρόεδρος* (1893).³

Το πεδίο εξέτασης των σχετικών αναπαραστάσεων του *δαιμονίου* στα χρόνια που συζητούμε εντοπίζεται τόσο στην πρωτεύουσα με τα «καθημερινά φθασίματα των ομογενών» όσο και στην ύπαιθρο: αφενός την απαίδευτη που προσφέρει εύφορο χώρο για να βλαστήσουν παράσιτα και αφετέρου την χοϊκή-αγροτική συνδυασμένη με οργανικές ή βιολογικές μεταφορές.

Τα αφηγηματικά κείμενα λειτουργούν παραδειγματικά και επιλέγονται διότι αποτελούν ικανές πύλες εισόδου στην προβληματική που εξετάζουμε προσφέροντας ευκρινείς εγκάρσιες τομές. Στο υπό συγκρότηση σώμα συμπεριλαμβάνονται κείμενα, τα οποία σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό προσλαμβάνουν κι επεξεργάζονται μυθοπλαστικά το επιχειρηματικό *δαιμόνιο* με ποικίλους ρητορικούς τρόπους και αφηγηματικές τεχνικές: Άγγελος Βλάχος, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα» (1874)· Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*

² Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. 2 (Αθήνα: τυπ. Χ.Ν. Φιλαδελφείας, 1879).

³ Γεράσιμος Βώκος, *Ο κύριος Πρόεδρος* (Αθήνα: Σοκόλης, 2004).

(1879)· Μιχαήλ Μητσάκης, «Εἰς Ἀθηναῖος χρυσοθήρας» (1890)· Ἰωάννης Κονδυλάκης, *Οἱ ἀθλοὶ τῶν Ἀθηνῶν* (1895)· Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, *Ὁ Ζητιάνος* (1897).⁴ Τα παραπάνω πλαισιώνονται και με άλλα που κατέχουν μεγαλύτερους ή μικρότερους ρόλους και φωτίζουν με το δικό τους τρόπο την πρωταγωνιστική δυναμική, όπως του Εμμανουήλ Ροΐδη, «Ἡμερολόγιον ὁμογενούς» (1878)⁵ ή το «κοινωνικόν μυθιστόρημα», *Ἡ Φόνισσα* (1903) του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη και τα διηγήματά του «Ὁ Πολιτισμός εἰς το χωρίον. Χριστουγεννιάτικον διήγημα» (1891) και «Ἡ Τύχη ἀπ' τὴν Ἀμερική» (1901).⁶

Ἀς δούμε πρώτα, ἔστω συνοπτικά, τους χώρους, τους χρόνους, τους ὅρους και τις προϋποθέσεις των μετασχηματισμῶν για να ερμηνεύσουμε καλύτερα τις σημασίες που ἔρχονται στο προσκήνιο.

Ἡ Ἀθήνα ως η σημαντικότερη πόλη του ελληνικού κράτους γίνεται η μήτρα των νέων σημασιῶν, διότι μπορεί να υποδέχεται τους δαιμόνιους φορεῖς και να παρέχει εργαλεία και κρίσιμες προϋποθέσεις, ὅπως εἶναι τα πιστωτικά ἰδρύματα ή ο «αρτίτευκτος» σιδηρόδρομος. Στο κέντρο της τουλάχιστον προβάλλει τη βιτρίνα μιας ευρωπαϊκῆς μεγαλούπολης, αναζητεῖ σε πολλά επίπεδα επανασυνδέσεις και διαύλους επικοινωνίας με το ευκλεές παρελθόν ὥστε να εἶναι σε θέση να στεγάσει τους πρώτους Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες των νεότερων χρόνων (1896) και γνωρίζει μια πληθυσμιακή ἔκρηξη διπλασιάζοντας τον

⁴ Βλ. σχετικά, Ἄγγελος Βλάχος, «Λαυριακῆς μετοχῆς ἀπομνημονεύματα», *Ἀνάλεκτα*, τ. Α', *Διηγήματα. Κοινωνικαὶ Εἰκόνες και μελέται* (Ἀθήναι: 1901), 29-61 (ἀ' δημοσίευση με ἄλλη μορφή στο *Ἀθηναϊκόν Ἡμερολόγιον* του Δ. Κορομηλά (1874), 146-184 και *Διηγήματα* (Ἀθήνα: Νεφέλη, 1997), 129-176· Δημήτριος Βικέλας, *Λοκκῆς Λάρας. Ἀυτοβιογραφία γέροντος Χίου* (Ἀθήνα: Ἐστία, 1879) και Μαριάννα Δήτσα (επιμ.) (Ἀθήνα: Ἐρμῆς ΝΕΒ, 1991)· Μιχαήλ Μητσάκης, *Εἰς Ἀθηναῖος χρυσοθήρας. Ἀθηναϊκαὶ σελίδες* (Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον και Τυπογραφεῖον Κορίννης, 1890) και του ἰδίου, *Πεζογραφήματα* (Ἀθήνα, Νεφέλη, 1988), 5-57· Ἰωάννης Κονδυλάκης, *Οἱ ἀθλοὶ τῶν Ἀθηνῶν* (Ἐν Ἀθήναις: ἐκδ. Ἀ. Ζανουδάκης, 1895) και Γεωργία Γκότση (επιμ.) (Ἀθήνα: Νεφέλη, 1999)· Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, *Θεσσαλικές εἰκόνες. Ὁ Ζητιάνος* (Ἐν Ἀθήναις: τυπ. τῆς «Ἐστίας» Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, 1897 και Ἀθήνα: Νεφέλη, 1989).

⁵ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Ἡμερολόγιον Ραμπανά 1* (1878): 20-23 και στα *Ἄπαντα*, τ. Β' (1868-1879) (Ἀθήνα: Ἐρμῆς, , 1978), 402-406.

⁶ *Ἡ Φόνισσα. Ἄπαντα*, τ. Γ', κριτική ἐκδ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Ἀθήνα: Δόμος, 1984), 417-520· «Ὁ Πολιτισμός εἰς το χωρίον. Χριστουγεννιάτικον διήγημα», *Ἄπαντα*, τ. Β', ὁ.π. (Ἀθήνα: Δόμος, 1982), 237-256· «Ἡ Τύχη ἀπ' τὴν Ἀμερική», *Ἄπαντα*, τ. Γ', ὁ.π., 333-352.

πληθυσμό της (από εξήντα πέντε χιλιάδες σε εκατόν είκοσι τρεις χιλιάδες) μέσα σε δεκαπέντε περίπου χρόνια (1879-96). Καθώς στους κόλπους της συρρέουν κάτοικοι από διαφορετικές περιφέρειες με διαφορετικούς στόχους συντελείται η ετερόκλητη κοινωνική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας, κατασκευάζεται η διπλή όψη της, κοσμική–κεντρική και ρυπαρή–περιφερειακή, αλλάζει ο ρυθμός και η ταχύτητα ζωής της, μεταβάλλονται, μεταξύ άλλων, οι εργασιακές συνθήκες αλλά και η ποιότητα των ανθρώπινων σχέσεων.⁷ Σκόπιμο είναι να θυμηθεί κανείς πεζογραφικές καταθέσεις της εποχής που αποτυπώνουν με βλέμμα κριτικό και ποικίλους τρόπους (ρομαντικούς, ρεαλιστικούς, σατιρικούς) την αθηναϊκή πραγματικότητα της εποχής. Κορφολογώντας ενδεικτικά σημειώνω: Γρηγόριου Ξενόπουλου, *Ο άνθρωπος του κόσμου* (1888) και Νικόλας Σιγαλός, *αθηναϊκή μυθιστορία* (1890)· Νικολάου Σπανδωνή, *Η Αθήνα μας, σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, (1893) ή «αθηναιογραφήματα» του Μιχαήλ Μητσάκη, διηγήματα του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη, του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, όπως «Ο γείτονας με το λαγούτο» (1900) και «Οι κουκλοπαντρείες» (1903), αλλά και κείμενα του Εμμανουήλ Ροΐδη, όπως «Το παράπονο του νεκροθάπτου» (1895), «Αθηναϊκοί περίπατοι Α΄» (1896) και «Περίπατοι εις τας Αθήνας Β΄» (1896).

Αξίζει ακόμη να σημειωθούν οι μεγάλες αλλαγές και στη διακίνηση των ιδεών, στην ενημέρωση και στη βιβλιακή παραγωγή σε σχέση με τους προηγούμενους χρόνους,⁸ στη διάρθρωση του αναγνωστικού κοινού και στη διαμόρφωση νέων αναγνωστικών δικτύων και εμπορικών δομών, των πρακτορείων και των περιπτέρων, με την πώληση ενός ολοένα και αυξανόμενου αριθμού εφημερίδων, πρωινών και απογευματινών, ή μεμονωμένων τευχών των εβδομαδιαίων περιοδικών.

Αν όμως, σύμφωνα με τα υπαινικτικά παραπάνω, η πρωτεύουσα ως τεράστια χοάνη υποδέχεται κι επιφυλάσσει διαφορετικές στάσεις και συμπεριφορές, ας πούμε, στους κατοίκους των επαρχιών με έντο-

⁷ Γεωργία Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Νεφέλη, 2004), 10-13.

⁸ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Διαμορφώνοντας τη δημόσια σφαίρα: λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, επιμ. Στέφανου Κακλαμάνη–Αλέξη Καλοκαιρινού–Δημήτρη Πολυχρονάκη, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2015), 707-723.

νη την επιθυμία για μόρφωση και κοινωνική άνοδο και στους μεγαλοαστούς ομογενείς των παροικιών που καταφθάνουν με την ελπίδα για οικονομική επέκταση, το βέβαιο είναι ότι το όραμα και η μανία του πλουτισμού, ισχυρή σε όλο το βιομηχανικό 19^ο αιώνα, αποτυπώνονται σε μια σειρά από πεζογραφικά κείμενα. Άλλωστε, ας μην λησμονούμε, ότι στα ίδια χρόνια εκδηλώνεται το επιχειρηματικό δαιμόνιο κυρίως ομογενών – εθνικών ευεργετών, με παραδειγματικές μορφές τον Ανδρέα Συγγρό και το Δημήτριο Βικέλα· ξεκινούν και οι δύο, όπως είναι γνωστό, τις επαγγελματικές εμπορικές δραστηριότητές τους εκτός Ελλάδας και, στη συνέχεια, ο πρώτος εξελίσσεται σε τραπεζίτη και επιχειρηματία (*homme d'affaires*, όπως δηλώνει) με διεθνείς διασυνδέσεις κι έμφυτη την κλίση («έκαστος εν ω εκλήθη») να τραπεί στον πρακτικό βίο διότι «ο προορισμός [τ]ου δεν είναι ο του βαρέος επιστήμονος»,⁹ ενώ ο δεύτερος, πρόεδρος της πρώτης επιτροπής για τους Ολυμπιακούς αγώνες, σε παράγοντα της κοινωνικής ζωής με ευεργεσίες στο έθνος και κληροδοσίες δωρεών για κοινωφελή έργα, ιδίως για δημόσια κτίρια.¹⁰

Τα «φθασίματα» στην πρωτεύουσα των ομογενών Ελλήνων της Διασποράς που ξεκινούν εδώ τις χρηματιστηριακές τους δραστηριότητες ειδικά μετά το 1873 όταν τα «Λαυρεωτικά» και «το ζήτημα των Τραπεζών» είναι ακόμη νωπά στη συλλογική μνήμη σε μια περίοδο Μεγάλης (παγκόσμιας) Ύφεσης, απελπιστικής πτώσης των τιμών και

⁹ Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Α'-Γ' (εν Αθήναις: Εστία, 1908) [ανατύπωση σε επιμ. Άλκη Αγγέλου-Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιωάννου (Εστία 1998)], τ. Α', 78-80, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τον Κοραή, του οποίου ο προορισμός ήταν να γίνει άνθρωπος των γραμμάτων διότι «η αυθεντία του διά νεγότηζιο δεν είναι» (σ. 28), «εις κοντολογίαν, κανένα σημείο πραγματευτού δεν έχει» (σ. 31) στο Σταμάτης Πέτρον, *Γράμματα από το Άμστερνταμ* (Αθήνα: Ερμής NEB, 1976).

¹⁰ Μαριάννα Δήτσα, «Ημείς, το πλείστον μέρος εκ των πραγματευτών, θέλομεν πάντα άσπρα, κι ας έχομεν ζυγόν», εισαγωγή στο *Λουκής Λάρας*, ό.π., 33-59· Μιχάλης Χρυσανθόπουλος-Γιάννα Δεληβοριά-Βασίλης Βασιλειάδης-Αικατερίνη Τικτοπούλου, *Αυτοβιογραφία: μεταξύ της ιστορίας και της λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα* (Αθήνα: Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλλιπος, 2015), 104-129· Α. Moutafidou, "Greek merchant families perceiving the world: the case of Demetrius Vikelas," *Mediterranean Historical Review* 23 no. 2 (2008): 143-164 και της ίδιας *The Cosmopolitan Businessman: World and Worldview of Greek Merchant-Entrepreneurs* [Political Science and History (New York: Nova Science Publishers, 2021)].

μαρασμού, είναι καθημερινά· δίνουν μάλιστα αφορμές για σχετικές πεζογραφικές αποτυπώσεις.

Ο Ροΐδης, αν όχι πάντοτε νηφάλιος, αναμφίβολα οξυδερκής ωστόσο παρατηρητής της εποχής, μιλώντας (1875) για την «επιδρομή εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου» και για τη «μετοχή» αναφέρεται με σαφήνεια στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και στα γνωστά οικονομικά σκάνδαλα:

«Εις την προγονικήν ημών ιστορίαν έστησεν εποχήν η κάθοδος των Ηρακλειδών· οι δε απόγονοι ημών θέλουσι μνημονεύει της καθόδου των ομογενών. Μετά χίλια ή δισχίλια έτη ο τότε κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος θέλει διηγείσθαι ότι μεσούντος του δεκάτου ενάτου αιώνος επέδραμεν εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου εις την Αττικήν φυλή ανθρώπων, οίτινες εκαυχώντο επί ελληνική καταγωγή και πατριωτισμό [...]. Έτερος πάλιν ιστορικός θέλει παρατηρήσει, ότι ο κ. Παπαρρηγόπουλος ηδίκησε τους ομογενείς τούτους παραστήσας αυτούς ως ψωμάρπαγας, ενώ απεναντίας ήσαν σαρκοβόροι και μάλιστα ανθρωποφάγοι, τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων, ους συνελάμβανον διά παγίδος τινός της εφευρέσεώς των καλουμένης “μετοχής”».¹¹

Αξίζει πάντως τον κόπο να υπομνήσει κανείς εδώ, έστω και ακροθιγώς, την ανατροπή που επιχειρεί ο Ροΐδης σε σχέση με τις επιχειρήσεις πλουτισμού των αρρένων ομογενών (αναδεικνύοντας το αρνητικά σεσημασμένο, όπως άλλωστε προκύπτει, *δαιμόνιό* τους) τοποθετώντας στο κέντρο της αφήγησης «Ημερολόγιον ομογενούς» (1878) μια γυναίκα, με το χαρακτηριστικό όνομα Αργυρώ Πολυχρύσου, που καταφθάνει στην πρωτεύουσα από κάποια αποικία των Φωκέων όχι για να πλουτίσει η ίδια αλλά για να αγοράσει σύζυγο με την προίκα της. Ο Ροΐδης, με το γνωστό φλέγμα και με τους τρόπους της σάτιρας, της παρωδίας και του χιούμορ δεν παραλείπει να σχολιάσει τις δηλητηριώδεις αναφορές της πρωταγωνίστριάς του στους υποψήφιους μνηστήρες που οδηγούν σε (αναμενόμενες) άκαρπες προσπάθειες για την εύρεση συζύγου παρωδώντας συγχρόνως «στερεότυπα του πλασματικού ημερολογίου ή το φθαρμένο πλέον τέχνασμα του αυθεντι-

¹¹ Εμμανουήλ Ροΐδης, «Σκνίπες, 2.2.1875», *Άπαντα*, τ. Β' (1868-1879), 114-115.

κού χειρογράφου και της μεταμφίεσης του συγγραφέα σε εκδότη του κειμένου του».¹²

Το πρώτο χρονολογικά κείμενο που αναπαριστά επιπτώσεις της λαυρεωτικής μανίας, μέσα από την προνομιακή οπτική γωνία της ίδιας της μετοχής είναι του Άγγελου Βλάχου, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα» (1874). Το εύρημα του Βλάχου είναι προνομιακό διότι επιτρέπει την επόμενη μέρα των Λαυρεωτικών να καταγραφούν όψεις της αθηναϊκής κοινωνίας, να συγκροτηθεί μια αστική ανθρωπολογία που επιτρέπει, μέσα από τα περιθώρια της ακοής και της όρασης που δίνονται σε μια μετοχή της «Εταιρείας Μεταλλουργιών του Λαυρίου» κρυμμένη άλλοτε σε τσέπες άλλοτε σε «θυλάκια» ή κρύπτες σε ρούχα ανδρικά και γυναικεία διαδοχικών κατόχων της, να αναπαρασταθεί ο πυρετός της πώλησης και της αγοράς των μετοχών σε διαφορετικές ομάδες πληθυσμών: μεγαλοσχήμονες, ευτραφείς κύριοι και επιδειξιμανείς σύζυγοι, χαριτωμένες και φιλόκαλοι θαλαμηπόλοι, δεκανείς, πανούργοι κι επιδέξιοι μεσίτες, κερδοσκόποι, άλλοι άφραγκοι τυφλωμένοι από τη φρούδα προσδοκία του εύκολου πλουτισμού παραπατώντας από τη λαυριακή μέθη υποβάλλονται σε αιματηρές θυσίες για την αγορά της ή άλλοι πάλι, χωρίς τις προηγούμενες υπερμεγέθεις φιλοδοξίες, εμπιστεύονται στο σώμα της μετοχής τα γειωμένα όνειρά τους για τον προικισμό των ανύπανδρων κορασίδων τους. Η αφηγήτρια-πρωταγωνίστρια μετοχή ξεκαθαρίζοντας από την αρχή τη θέση της σωματοποιείται, αποκτά όσφρηση, ακοή, αφή και, κυρίως, όραση ώστε μέσα από το περιορισμένο έστω βλέμμα της, εξυπηρετώντας έτσι ρεαλιστικούς τρόπους και το τέχνασμα της αληθοφάνειας,¹³ να προχωρεί όχι μόνο σε αποκωδικοποιήσεις συμπεριφορών αλλά και να σκηνοθετεί αστικές εικόνες συνωστισμού, αγοραίου συγχρωτισμού σε καφενεία-χρηματιστήρια, θορυβώδεις οδούς, καπνοπωλεία και μεσιτικά γραφεία:

«Ας φαντασθώσιν οι αναγνώσται μου ανθρώπους πάσης κοινωνικής τάξεως, παντός φύλου και πάσης σχεδόν ηλικίας –διότι και γυναίκες έτσι και παιδιάς δωδεκαέτεις ανεμιγνύοντο εις τα

¹² Αλεξάνδρα Σαμουήλ, *Ο βυθός του καθρέφτη. Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα* (Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1998), 192.

¹³ Δημήτρης Αγγελάτος, *Πραγματικότητας και Ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002), 148-150.

ενεργά πρόσωπα της παραδόξου εκείνης πανηγύρεως— συνωθουμένους εν τη οδώ, φωνάζοντας, χειρονομούντας, μεταλλάσσοντας θέσιν μετά πυρετώδους ανυπομονησίας, και ομοιάζοντας, απλώς ειπείν, προς χορόν δαιμόνων ορχουμένων περί το πυρ της κολάσεως· ας φαντασθώσι πάντα σχεδόν τα παρόδια καταστήματα ανοικτά έτι εν προκεχωρημένη νυκτί, κατάφωτα και πλήρη ανθρώπων χρηματιζομένων και κυβευόντων· ας φαντασθώσι τα καφενεία μεταβεβλημένα εις χρηματιστήρια, τα καπνοπωλεία εις μεσιτικά γραφεία, τα χαρτοπωλεία εις εντευκτήρια πωλητών και αγοραστών»¹⁴

Η ευκρίνεια και η ζωηρή διαύγεια των εικόνων οφείλεται και στην παρθενία του βλέμματος της πρωταγωνίστριας εξαιτίας ακριβώς της ετερότητάς της, η οποία όμως την ίδια στιγμή μπορεί να διεκδικεί την λαυριακή δαιμόνια αυτοχθονία της. Η χάρτινη ύπαρξή της «κυοφορηθείσα εν τη κεφαλή φιλοπάτριδος [δαιμόνιου] ομογενούς» δεν αργεί να συναντήσει ένα «χορόν δαιμόνων» που περιδινίζεται γύρω της με μανία άλλοτε για να την αγοράσει κι άλλοτε για να την πουλήσει προκαλώντας κάθε φορά, εξαιτίας των εξυψώσεων ή καταβαραθρώσεων της αξίας της, τα αντίστοιχα συναισθήματα της μετοχής.

Μπορεί ο *Λουκής Λάρας* (1879) να μην έχει παρασυρθεί από την ορμή των μεταλλείων στη Λαυρεωτική, ωστόσο, έστω περιφερειακά και ειδικά στην αρχή της αφήγησης, δείχνει την επιχειρηματική του δραστηριότητα («Το εμπόριον ήτο η κλίσις μου!») μιμούμενος την αντίστοιχη του δημιουργού του, μεγαλόσχημου εμπόρου του εξωτερικού:

«Ο Ύψιστος εν τούτοις ηυλόγει τους κόπους μας. Το ισοζύγιον εκάστου έτους ήτο παχύτερον του προηγηθέντος, και η εμπορική μας υπόληψις εστερεούτο επί μάλλον και μάλλον εις την αγοράν της Σμύρνης. [...] Καθ' όσον ηύξανον τα κέρδη εξετείνετο βαθμηδόν των εργασιών μας ο κύκλος, ταυτοχρόνως δε και των βλέψεών μας ο ορίζων. Αι μετά ξένων εν Ευρώπη ανταποκριτών σχέσεις δεν εξήρκουν πλέον προς ικανοποίησιν της εμπορικής μας δραστηριότητος. Δύο ή τρεις εκ των συμπολιτών μας, νέοι

¹⁴ Άγγελος Βλάχος, «Παρουσίαση–Ανθολόγηση Γεωργίας Γκότση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Ε' (Αθήνα: Σοκόλης, 1996), 226-227.

Κολόμβοι του ελληνικού εμπορίου, είχαν ήδη κατ' εκείνα τα έτη στήσει εις Λονδίνον την σκηνήν των. Το τρόπαιον εκείνων ετάραττε τον ύπνον μας, το δε παράδειγμά των υπέκαιε τους φιλοδόξους πόθους μας, όθεν εσχεδιάζετο να μεταβώ κατά το φθινόπωρον εις Αγγλίαν μεθ' ενός των εκ μητρός θείων μου».¹⁵

Καθώς η κυρίαρχη θεματική συνιστώσα του *Λουκή Λάρα* είναι η Καταστροφή της Χίου (1822) και οι τρομακτικές της συνέπειες στα πρόσωπα της αφήγησης (οι προσπάθειες διαφυγής, οι απώλειες, η επικίνδυνη επιστροφή μαζί με τη διάσωση του αγαπημένου προσώπου με αντίτιμο τον κρυμμένο θησαυρό), οι ηγεμονικές μέριμνες της αφήγησης είναι, όπως πολλές φορές έχει επισημανθεί, ο θρυμματισμός και η προσγείωση του ηρωικού τόνου, η απομάκρυνση από την «αντικειμενική» αναπαράσταση των μεγάλων γεγονότων, η αποκαθήλωση του παντογνώστη αφηγητή με συνέπεια τον επιμερισμό της οπτικής γωνίας, η πριμοδότηση της μνήμης και η προβολή ιδανικών που εγγυώνται μια ευδαίμονα καθημερινότητα. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι η πρώτη έκδοση του *Λουκή Λάρα* φέρει τον υπότιλο «Αυτοβιογραφία γέροντος Χίου» για να αντικατασταθεί στις επόμενες από τη γνωστή σύσταση που επιμένει στα παραπάνω αλλά και στην ισχύ (και τη γοητεία) του λαϊκού προφορικού λόγου:

«Οι διαβιώσαντες εν Αγγλία ομογενείς θ' αναγνωρίσωσιν ευκόλως τον υπό το όνομα του Λουκή Λάρα υποκρυπτόμενον Χίον. Συχνάκις ήκουσα αυτόν διηγούμενον της νεότητός του τας δοκιμασίας. Περί τα τέλη του βίου του επεχειρίσθη κατά προτροπήν μου να γράψη ιδιοχείρως τας αναμνήσεις του, ότε δε προτινων ετών απεβίωσεν, ανευρέθη μεταξύ των εγγράφων του το χειρόγραφον, υπό ταινίαν φέρουσαν το όνομά μου».¹⁶

Με άλλα λόγια, καθώς το *δαιμόνιο* των χρόνων του Διαφωτισμού με την άρση της ασυμβατότητας του ζεύγματος λόγιος/έμπορος αλλά και του μετεπαναστατικού ιστορικού μυθιστορήματος με τις μεγάλες πατριωτικές συρράξεις έχει χάσει τη λάμψη του, όπως ήδη τονίστηκε στην αρχή, είναι η ώρα να παραχωρηθούν ευρύχωρες θέσεις σε ρεα-

¹⁵ *Λουκής Λάρας*, 1-3.

¹⁶ Βλ. και Μαριάννα Δήτσα, «Δημήτριος Βικέλας: Παρουσίαση-Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Ε', ό.π., 382-449.

λιστικές αναπαραστάσεις του καθημερινού και του ατομικού. Από αυτή την άποψη ο *Λουκής Λάρας* (και όχι ο Δημήτριος Βικέλας) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα τόσο για τη διαχείριση του ιστορικού γεγονότος όσο και για τις ατομικές ωφέλειες που προσπορίζουν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες.¹⁷

Αν όμως ο Βλάχος, όπως είδαμε παραπάνω, με πολλαπλές εικόνες και μια πινακοθήκη τύπων–κατόχων αναπαριστά τη λαυρεωτική μανία σχεδόν στη συγχρονία της, ο Μητσάκης στα 1890 επιμένει στην επιβίωση των «λαυριακών απομεινάρων» δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την τυπική λήξη του φαινομένου. Στο εκτενές κείμενό του «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας» αναπτύσσει έναν συνθετικό λόγο που διαλύει κι εξανεμίζει την αύρα ενός κατεξοχόν ρομαντικού τόπου: της καθόδου σε χρυσοφόρα έγκατα που κρύβουν με ζηλοτυπία αμύθητους θησαυρούς ανάλογους με τα εσωτερικά ταξίδια στις απύθμενες ερεβώδεις αβύσσους του «εγώ», συντρίβοντας την αγαστή συνοδοιπορία.¹⁸ Ο Μητσάκης προσγειώνει την μεταλλειομανία στην τρέχουσα ιδεολογική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής του και σατιρίζει καυστικά την πυρετώδη διεργασία, θρυμματίζοντας το όνειρο του γρήγορου πλουτισμού με τις δέουσες ειρωνικές αποστάσεις: συνθέτοντας λοιπόν το κείμενό του μέσω μιας αντιρρητικής κατά βάση φωνής διανοίγει περισσότερο την οδό που είχε ανοίξει ο Βλάχος (όπου οι αντιρρητικές φωνές δεν έχουν –δεν θα μπορούσαν να έχουν– ούτε την ίδια ένταση ούτε την ίδια πυκνότητα), υποσκάπτει το *δαιμόνιο* των μεταλλοκυνηγών και των κερδοσκοπικών εταιρειών που ζητούν να εκμεταλλευτούν τον «απομυρλωθέντα όγλο» ποδηγετώντας τον, και απομυθοποιεί με ισχυρές ρεαλιστικές προδιαγραφές τον κε-

¹⁷ «Ότε καθήμενος επί των αναπαιτικών επίπλων της εν Λονδίνω οικίας μου, περιστοιχίζομενος υπό της οικογενείας μου, πλησίον τοσούτων συγγενών και συμπολιτών μου ευτυχούντων, ότε εν μέσω της ανέσεως και της ευημερίας του παρόντος αναπολώ τα παρελθόντα και συγκρίνω την περικυκλούσαν τον φθίνοντα βίον μου γαλήνην προς τα βάσανα και τους κινδύνους και τας στερήσεις της πολυκυμάντου εκείνης εποχής, απορώ εγώ αυτός, πώς διήλθαμεν και πώς ηδυνήθημεν όλοι να υποφέρωμεν τα τοιαύτα δεινά και πώς επί τέλους εξήλθαμεν με σώας της ψυχής μας και του σώματος τας δυνάμεις εκ των σκληρών εκείνων δοκιμασιών». Ό.π., σ. 99.

¹⁸ Λίζυ Τσιριμώκου, «Ισχύς και αναίρεση ενός ρομαντικού “τόπου”: τα χρυσοφόρα έγκατα», στο *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, επιμ. Μαίρης Μικέ–Μίλτου Πεγλιβάνου–Λίζυ Τσιριμώκου (Αθήνα: Σοκόλης, 2005), 343-350.

ντρικό χαρακτήρα Μεγγλίδη, τοποθετώντας τον στο περιθώριο μιας εποχής. Με τρόπο στοχαστικό, φλεγματικό και αποστασιοποιημένο καταγράφει τις επιπτώσεις και τις μετατροπές στην πρωτεύουσα με αφορμή την εξάπλωση της «αλλοκότου νόσου» που ως ίκτερος μεταδίδεται στο ελληνικό Ελντοράντο:

«Αιφνιδία δίψα πλουτισμού κατέλαβε τα πλήθη, ην εκμεταλλευόμενοι οι έξωθεν επί τη ευκαιρία ταύτη επελθόντες τότε χρηματισταί υπεξέκαυσαν όλα τα μωρά ένστικτα του όχλου κ' έδωκαν να πιστεύση εις αυτόν, ότι εκεί πέραν, εις την Σουνιακήν άκραν, εκρύπτοντο θησαυροί αμύθητοι. Ολιγώτερα δε βεβαίως τούτων ήρκουν διά να μεταβληθούν αι τέως ήσυχαι Αθήναι, αι τέως ανατολίτισσαι Αθήναι, αι Αθήναι των νοικοκυραίων, των παντοπωλών και των τραμπούκων, εις είδος τι αμερικανικής πόλεως μαινομένων χρυσοθηρών. Η επιχείρησις του Λαυρίου ωρίσθη να γίνη διά μετοχών, από της στιγμής δ' εκείνης δεν υπήρξεν άνθρωπος ώστε να μη φιλοδοξήση ν' αποκτήση τοιαύτας, να γίνη συμμέτοχος του μεγάλου έργου».¹⁹

Η ιδεολογική δεσπόζουσα της αφήγησης έχει διαμορφωθεί. Καθώς στην αφηγηματική θέση της αυξομειούμενης αξίας μιας μετοχής εγκαθίσταται ένας χαρακτήρας που έχει πλέον απαξιωθεί στο συμβολικό χώρο ως γραφικός, αστείος αλλά και μονομανής, ο Μητσάκης αποτυπώνει με γρήγορες εναλλασσόμενες εικόνες κι εύπλαστη γλώσσα τον υψηλό πυρετό των προηγούμενων χρόνων με το μεταλλείο-φάντασμα και την περιώνυμη φράση που ως δυναμικό μοτίβο επανέρχεται στην αφήγηση: «Πέτραις του Θεού θα δώσουμε, βουνά του Θεού θα δώσουμε, λίραις στερλίναις θα πάρουμε!»

Ομοίως και στους *Άθλιους των Αθηνών* (*Εστία*, 1-6 έως 5-11-1894 με το ψευδώνυμο Βαρδής Γύπαρις)²⁰ του Κονδυλάκη τα μεταλλεία συνδέονται με το σιδηροδρομικό δίκτυο και την υστερία της Λαυρεωτικής χερσονήσου που απλώνεται γρήγορα όπως η πυρκαγιά και όπως μια μεταδοτική ασθένεια προσβάλλοντας σχεδόν όλους όσοι «παντού εμφαντάζοντο μεταλλεία και φλέβας χρυσοῦ και αργύρου και κατά ε-

¹⁹ Μητσάκης, *Πεζογραφήματα*, 31.

²⁰ Βλ. και Κώστας Στεργιόπουλος, «Ιωάννης Κονδυλάκης: Παρουσίαση-Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. ΣΤ', 324-391.

κατοντάδας είχαν υποβληθή εις την Βουλήν αιτήσεις εκμεταλλεύσεων»²¹ έτσι οι προσπάθειες κατασκευής μιας ελλαδικής εικόνας, αντίστοιχης με ευρωπαϊκές, με τράπεζες, ορυχεία και σιδηροδρομικό δίκτυο χωρίς να συντρέχουν βεβαίως οι απαραίτητες, αν κρίνει κανείς και από τους ρητορικούς αφηγηματικούς τρόπους, παραγωγικές προϋποθέσεις πέφτουν στο κενό. Στο πολυσέλιδο, περιπετειώδες μυθιστόρημα του Κονδυλάκη, με πλούσιο το μελοδραματικό κοίτασμα, μπορεί κανείς να εκτιμήσει σε περιπτώσεις όπως του δαιμονισμένου όχλου για την μετοχή όχι μόνο την ειρωνεία αλλά και «την οξύτητα και την εισδυτικότητα της ματιάς του, τη ζωντάνια του πνεύματός του, το χιούμορ του, την παρατήρηση της λεπτομέρειας, που διαφαίνονται στην επιλογή του πλούσιου υλικού του»²².

Μπορεί, όπως προκύπτει, η πεζογραφία της εποχής που διαδραματίζεται στο άστυ με ρεαλιστικές αναπαραστάσεις και σατιρικά βέλη να ελέγχει περισσότερο ή λιγότερο την αιθεροβάμονα μεταλλιομανία ή στην «όψιμη φάση του ιστορικού μυθιστορήματος» να αναδεικνύει εκ του εμπορίου ιδανικά και αξίες μιας αστικής τάξης, *δαιμόνιο* ωστόσο και μάλιστα στην εκδοχή του εωσφορικού κακού μπορεί να συναντήσει κανείς και στην νατουραλιστικής κοπής δεισιδαίμονα, ενστικτώδη και προληπτική ύπαιθρο με ευκρινείς απόηχους επιστημονικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων της εποχής όπως ενσάρκωνονται στον ανεξέλεγκτο και πανίσχυρο επαίτη πρωταγωνιστή Τζιριτόκωστα· ο τελευταίος ελίσσεται και κατορθώνει να διαφεύγει του νόμου και των άγραφων κανόνων επιβάλλοντας τις επιδιώξεις του στον *Ζητιάνο* (1897) του Ανδρέα Καρκαβίτσα.

Η οικονομική απομύζηση ενός άμαθου όχλου στο ζοφερό θεσσαλικό χωριό Νυχτερέμι από έναν πανούργο απατεώνα με το συνεχές «παράλλαγμα» του σώματος,²³ η διαφθορά και η αναλγησία του κρατικού μηχανισμού λίγα μόλις χρόνια μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, την πτώχευση της χώρας (1893) και λίγο πριν από τον επικείμενο ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια ελπίδας για συγκρότηση ενός ανορθωτικού λόγου. Η αφήγηση

²¹ Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι*, 545.

²² Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Ιωάννης Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι των Αθηνών, 1964*», στο *Αφηγηματικά. Κριτικά κείμενα Β'* (Αθήνα: Κέδρος, 1984), 21-22.

²³ Βλ. και Μαίρη Μικέ, *Μεταμφιέσεις στη νεοελληνική πεζογραφία (19^{ος}-20^{ος} αι.)* (Αθήνα: Κέδρος, 2001), 197-198.

συντονίζεται με νατουραλιστικές παραδοχές, όπως αρχές της δαρβινικής θεωρίας για την επικράτηση του ισχυροτέρου, για την κυριαρχία χθαμαλών ενστίκτων, για συνεχείς συσχετίσεις ανθρώπων με ζώα, ή ακόμη για την ερμηνεία των χαρακτήρων ως αποτέλεσμα της κληρονομικότητας και του επιδραστικού παντοδύναμου φυσικού περιβάλλοντος.²⁴

Όταν μετά την καταστροφή ο Τζιριτόκωστας αποχωρεί, «η κοιλάδα πρόθυμη edέχτηκε τον ζητιάνο στους υγρούς και μαλθακούς κρυψώνες της, όπως δέχεται τόσα κακούργα ερπετά και παράσιτα». Ο ζητιάνος μπορεί να θεωρηθεί εκπρόσωπος του δαιμονικού κακού στη συγχρονία του, όπως παραπάνω συνθηματικά υποδείχθηκε, μπορεί όμως να λειτουργήσει και ως μεταφορά μιας διαχρονικής ανθρωπολογικής συνθήκης που καιροφυλακτεί για να εκδηλωθεί και να ξεθεμελιώσει πτυχές του ανθρώπινου βίου. Υπό αυτή την έννοια, η τελευταία φράση του κειμένου «Ο άνθρωπος πολλές φορές δεν βρίσκει της υπάρξεώς του τον σκοπό. Και όμως τα κρατεί στους κόρφους της η Φύσις, θεότης αδιάφορη, ανεπηρέαστη, ίση δείχνοντας αγάπη και στο Κάη τους καρπούς και στα πρωτοτόκια του Άβελ»,²⁵ παρουσιάζει τη Φύση ως αδέκαστο κριτή δικαίων και αδίκων και ως νομοτελειακό ρυθμιστή των καταστάσεων τόσο στη συγχρονία όσο και στη διαχρονία.

Όπως οι αποτρόπαιες όψεις του πειθαρχημένου κι εκπαιδευμένου επαίτη στον Ζητιάνο βρίσκουν καταφύγιο σε (μεταφορικούς και κυριολεκτικούς) σκοτεινούς και υγρούς φυσικούς βαλτότοπους όχι για να εξαφανιστούν αλλά για να βλαστήσουν και να πολλαπλασιαστούν, έτσι και στον Παπαδιαμάντη αναπαρίστανται, με διαφορετικούς ωστόσο βηματισμούς της αφήγησης, πλευρές του επιχειρηματικού δαιμονίου στην μικρή πολίχνη κυρίως για να καταδικαστούν τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε ρητορικό επίπεδο. Όταν, για παράδειγμα, με περισσότερο αργούς ρυθμούς, τα νέα επιχειρηματικά ήθη μαζί με τις νέες νοοτροπίες και τη νέα τάξη πραγμάτων εισβάλλουν ορμητικά

²⁴ Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Ανδρέας Καρκαβίτσας: Παρουσίαση–Ανθολόγηση», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Η', 174-251· Γεωργία Πατερίδου, «για νάρθω σ' άλλη ξενιτιά». *Αφηγήσεις του τόπου στην πεζογραφία της γενιάς του 1880 Βιζυηνός, Ψυχάρης, Εφταλιώτης, Καρκαβίτσας, Παπαδιαμάντης* (Πάτρα: Opportuna, 2012), 133-155.

²⁵ Ανδρέα Καρκαβίτσα, *Ο Ζητιάνος* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1979), 196.

στις μικρές περιφέρειες, τότε ο αφηγητής της *Φόνισσας* (1903) δεν παραλείπει με πλεονάζουσες δόσεις σαρκασμού να αντιβάλει το ξένο στο οικείο, την αντίληψη που ως επιδημία μεταδίδεται, μολύνει και ομνύει στην εκμετάλλευση και το χρήμα απέναντι στο σώμα ενός λαϊκού προφορικού πολιτισμού όχι μόνο με βαθιές και πολύκλαδες ρίζες στο χώμα αλλά και με γερές αγκυρώσεις στην ακαταμάχητη πρόκληση της θάλασσας.²⁶

«Κατ’ εκείνον τον καιρόν, μαζί με την ανάπτυξιν του εμπορίου και της συγκοινωνίας, είχαν αρχίσει να ξανοίγουν κάπως και τα ήθη εις τον μικρόν, απόκεντρον τόπον. Ξένοι ερχόμενοι από τα άλλα μέρη της Ελλάδος, τα “πλέον πολιτισμένα,” είτε υπάλληλοι της κυβερνήσεως, είτε έμποροι, εκόμιζον νέας, ελευθέρας θεωρίας περί όλων των πραγμάτων. Ούτοι την αιδώ και την συστολήν ωνόμαζον βλακείαν, την εγκράτειαν και την σωφροσύνην ευήθειαν. Την διαφθοράν και την λαγνείαν ωνόμαζον “φυσικά πράγματα”».²⁷

Λαμβάνοντας λοιπόν κανείς υπόψη την ταχύτητα της μετάδοσης των νέων ηθών σε πολλαπλά επίπεδα, μπορεί να αντιληφθεί τους τριγμούς και τις διασαλεύσεις και στις συνάψεις των σχέσεων αλλά και στις ανατροπές του παραδοσιακού οικογενειακού μοντέλου, όπως συμβαίνει στο «*Η Τύχη απ’ την Αμέρিকা*» (1901):

«Αι εξαδέλφαι της Ασημίνας, πάλιν, εσκέφθησαν ότι καλόν θα ήτο να συγγενεύσωσι με την εμπορικὴν τάξιν, ήτις εξήσκει επιρροήν εις το χωρίον, κ’ εξευγένιζε διά των χρημάτων, πλάτουςα δημάρχους, συμβούλους, κλπ.»²⁸

²⁶ Βλ. και Μαρία Οικονόμου, «Το χρήμα απ’ την Αμέρিকা... Μετανάστευση, Καπιταλισμός και Βαμπερισμός», στο *Η λάμψη του χρήματος στη νεοελληνική λογοτεχνία. Από την Κρητική Αναγέννηση στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, επιμ. Γιώργου Π. Πεφάνη (Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2014), 366-384. Πρβλ. και τα εξής στο «*Η Τύχη απ’ την Αμέρিকা*»: «Οι νησιώται μας δεν επέδιδον εις άλλο επάγγελμα παρά το ναυτικόν. Ουδείς εξ αυτών έγινε ποτέ έμπορος της ξηράς ή βιομήχανος ή χειρώναξ. Και τέχνην αν είχαν διδαχθή, την εγκατέλειπον χάριν της αστάτου ερωμένης, της θαλάσσης». *Άπαντα*, τ. Γ’, 335.

²⁷ *Άπαντα*, τ. Γ’, 480.

²⁸ *Ο.π.*, 342.

Όχι μόνο. Πανούργοι και δαιμόνιοι χωρικοί που αδιαμφισβήτητα γνωρίζουν την αφηγηματική απαξίωση επιμένουν ακόμη και σε ύστατες ώρες, όπως η ταφή ενός παιδιού, στην εξαπάτηση και στην απομύζηση συνδέοντας τη ζωή και τον θάνατο με το αντίτιμο του χρήματος, όπως συμβαίνει στο «Ο Πολιτισμός εις το χωρίον» (1891):

«Κ' ενώ κάτω εις το μαγαζέιον, ούτω μονοτόνως διήγε τας ημέρας του ο φιλήσυχος κυρ Αργυρός [nomen est omen], επιδαψιλεύων πολλάκις και συμβουλάς εις πάντας, άνω εις την οικίαν η γυνή του, γραία ομήλιξ με αυτόν, εξήσκει το κυρίως εμπόριον, το οποίον συνίστατο εις την πώλησιν μεταξωτών υφασμάτων και χρυσού νήματος διαφόρων ποιοτήτων εις τας γυναίκας όλου του χωρίου, τας εχούσας κοράσια προς υπανδρείαν και υποχρεωμένας να κεντήσωσι τα “προικιά”. Εκ του εμπορίου τούτου ο κυρ Αργυρός, ευσυνειδήτως λίαν, θα ωφελείτο έως 75 τοις %. Ελέγετο εν τούτοις ότι ενίοτε εδάνειζεν, εις στενούς φίλους, και χρήματα επί ενεχύρω πάντοτε τριπλασίας αξίας της του δανειζομένου ποσού, και με τόκον όχι ανώτερον των 80 τοις εκατόν κατ' έτος».²⁹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το επιχειρηματικό δαιμόνιο με τις συχνές αφίξεις των ομογενών στην πρωτεύουσα των χρόνων μετά το 1880 ή και στην ύπαιθρο, που είτε προσφέρει εύφορο έδαφος για να θεριέψουν ζιζάνια είτε παρουσιάζεται αλλοιωμένη από αλλότρια ήθη και ιδεολογίες, αντιμετωπίζεται από την πεζογραφία της εποχής με ευκρινείς αποστάσεις που γενναιόδωρα προσφέρουν η ειρωνεία και η σάτιρα για να διαλυθούν άλλοτε αιθεροβάμονες προσδοκίες ανεργμίστου πλουτισμού ή για να κριθούν ανελέητα μοχλοί χειραγώγησης του «όχλου» και άλλοτε για να καταδικαστούν απατεώνες δεισιδαίμωνων χωρικών ή για να ενδυθούν με το μανδύα της απαξίωσης φορείς και μηχανισμοί σε μια προσπάθεια υπεράσπισης ενός αγροτικού κόσμου που αλλοιώνεται από δαιμονικές δυνάμεις του χρήματος.³⁰

²⁹ *Άπαντα*, τ. Β', 253. Σημειώνω εδώ ότι στο «ομοειδές» διήγημα του Αντώνη Τραυλαντώνη με τίτλο, «Χριστούγεννα του Αμερικάνου» (1901), ο ήρωας παρομοίως ονομάζεται «Αργυρός».

³⁰ Βλ. και Έρη Σταυροπούλου, «“Μακάριοι οι πτωχοί”». Το χρήμα στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη», στο *Η λάμψη του χρήματος*, 350-365.